

9 788670 257481

Стојан
Новаковић
поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраг Димић
проф. др Мило Ломбар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драгана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крстић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Рајка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Београд

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни говор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевности</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политишке владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стјојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стјојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novakovic and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стјојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стјојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стјојан Новаковић и Конкордаји са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стјојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Miličević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стјојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стјојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стјојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стјојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стјојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стјојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематској издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragičević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српској идентитетима: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборавља, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврдњу да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспаратно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчезавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић лamentsира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консервативизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савреме-

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развика српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

СТОЈАН НОВАКОВИЋ, АНЕКСИОНА КРИЗА И СРПСКО ПИТАЊЕ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

А п с т р а к т. – Српско питање према формулацији коју је користио Стојан Новаковић и други истакнути појединци његовог времена представљало је питање ослобођења и уједињења српског народа. Анексија Босне и Херцеговине у октобру 1908. године којом је Аустро-Угарска те покрајине, насељене претежно Србима, припојила хабзбуршким поседима, дубоко је погодила националне интересе Србије која је тиме доживела тежак ударац али је својим вишемесечним отпором да је призна допринела избијању међународне кризе. Народна скупштина у којој је предводио групу посланика послужила је Стојану Новаковићу као трибина да изнесе своја гледишта али је искористио прилику и да српској јавности, у својим објављеним текстовима, заокружено објасни суштину српског питања и покаже да је оно одавно било зрело али је тада драматично показало са чиме ће се Србија суочити.

Српско питање према формулацији коју је користио Стојан Новаковић, али и истакнути појединци његовог времена, представљало је питање ослобођења и уједињења српског народа. Био је то по свему један од најсложенијих и најозбиљнијих проблема новије српске историје. У њему је био садржан спој прошлости, савремености и будућности, а што ће рећи да су његови прави познаваоци и тумачи били на првом месту они који су то научно или стручно проучавали или у свакодневним дужностима имали прилику да се њиме баве. Управо је Стојан Новаковић, историчар и филолог, државник и дипломата, богомдани пример личности која је својим научним приступом проникнутим у српску прошлост али и својим политичким умећем, будући да је у пракси са српским питањем свакодневно суочаван, био предодређен да покаже правац којим би се оно требало решити.

Проучавање прошлости српског народа било је за Новаковића као научника трајна преокупација и увек је налазио времена да му се посвети. О томе сведоче његове многобројне расправе и студије из разних области историје. Посебно га је привлачио распад српске средњовековне државе али је највише времена, труда и љубави уложио у испитивање васкрсавања нове српске државе. Бавио се и савременим приликама, стањем на Балкану, а у том свему понајвише судбином српског народа који је и после признања независности Србије 1878. године остао разједињен и значајним својим делом неослобођен и суочен са тешким политичким, друштвеним и економским приликама.

Још од својих младалачких дана, дубоко загладан у прошлост, Новаковић је био окренут српском питању. Својим научним тумачењима хтео је да се суочи са изазовима предодређеним српском народу. Његови погледи имали су свој развојни пут али се у суштини дуго нису мењали. Као тек стасали интелектуалац, шездесетих година 19. века, исказао је веру у миран пут уздицања и окупљања српског народа. Својих уверења држао се и наредних деценија, што се види из великог броја текстова, расправа и студија које је објављивао нарочито после 1886. године, било под својим именом или псеудонимом. Систематски их је, међутим, најпре изложио 1890. године у једној од својих најбољих расправа *Грчке мисли о етнoграфии Балканској полуострва* у склопу разматрања проблема националног ослобођења и уједињења на Балкану. Решење српског питања Новаковић је видео у искуствима оних великих европских народа који су у 19. веку створили своје државне целине претходно се уједињујући књижевношћу, културом, језиком. За српски народ то би значило да се уједињење његових различитих целина које се налазе у саставу више држава мора постићи најпре духом, језиком, јачањем народне свести, културним радом и просветом. Дакле, у ослобођењу српског народа културно-просветни рад и политика иду заједно из чега би проистекла уједињена српска држава која би била – како је рекао – састављена од Србије, Црне Горе, Старе Србије, Босне и Херцеговине и Далмације. Гледајући у ширим оквирима на српско питање Новаковић је, на пример, у тексту *Уледи српске просветије* (1897) заступао гледиште да је главна сметња повезивања на југословенском простору, односно тамошњим тежњама за уједињењем, била средњовековна расцепљеност. Говорио је о четири просветна утицаја на српски народ: византијском преко грчког православља, римско-италијанском католичанству које је продирало у унутрашњост правцима трговачких путева, арапско-турском који је од 15. века одвео многе Србе у ислам. Као четврти, истицао је значај савремених европских токова потпуно одвојених од вере за разлику од претходна три, тако да би усвојење и неговање народног језика и писма допринело да би се – како каже – јавила у Срба велика мисао: да је народност друго а вера друго и да „србинство није само грчко православље него да га има и у римском католичанству и у пророкову исламу“.¹ Огроман значај придавао је неопходности да Србија сабере око себе цео српски народ. Изразио је то поред осталог и у предговору који је написао за дело Живојина Перића *Политичке студије* објављено 1908. Његов став се у великој мери поклапао са поруком Јована Цвијића из 1907. године да би Србија, ако жели да окупи српски народ, морала да зрачи демократијом а то значи да би уједињење српског народа било и дубоко унутрашње питање Србије.

Научни рад био је, као што смо рекли, само једно од Новаковићевих трајних опредељења. Новаковић је био нераскидиво везан и за политику, државне послове и дипломатију, што му је дало значајну предност над савременицима у томе што је огромно знање које је стекао проучавајући прошлост умео зналачки да искористи и у свакодневном раду. Још као омладинац учествовао је у оснивању патриотске организације Уједињена омладина чији је главни задатак било буђење националне свести српског народа, да би

¹ М. Војводић, *Својан Новаковић о утицајима на српски језик и књижевности*, Историјски часопис, књ. LI, Београд 2004, 172–185.

се потом и као политичар и министар просвете укључио у рад на националном питању, оставши му трајно и искрено привржен. Био је, међутим, дубоко погођен, као уосталом и цео српски народ, одлукама Берлинског конгреса којим су завршени претходни двогодишњи ослободилачки ратови Србије и тада исказаном вољом великих сила да се Босна и Херцеговина, претежно насељене Србима, окупирају од стране Аустро-Угарске. То је значило да Србија своје националне планове мора убудуће усмерити једино према Старој Србији и делу Македоније, дакле преосталом делу Европске Турске. Новаковићу, који је тада као истакнути политичар имао кључну улогу у прављењу тих планова и одређивању практичних задатака који су из њих произишљали, припало је да руководи овим најважнијим правцем спољне политике Србије. У Цариграду је 1886. године, где је постао титулар српског посланства, кренула и његова велика борба за судбину неослобођеног дела српског народа. Био је, свакако, најспремнија личност да изнесе бреме послова који су му препоручени као што је успостављање српских конзулата у Старој Србији и Македонији, отварање српских школа, слање српских учитеља и уџбеника, добијање владичанских места, оснивање српских листова и, разуме се, очување чврстине тамошњих Срба пред свакодневним албанским насиљима, настојањима турских државника за очување поретка као и њихових напора за стварање муслиманског обруча око Србије. Такву активност Новаковић је продужио и као председник напредњачке владе, и онда редом: са новим посланичким мандатима и то опет у Цариграду, затим у Паризу и напoкон у Петрограду. После 1905. године, као напредњачки првак на месту народног посланика у Скупштини или као председник концентрационе владе, био је један од најбескомпромиснијих заступника идеје о неопходности ослобођења српског народа и решавања Источног питања, што је потврђивао својим обраћањима посланицима на скупштинским заседањима и иступањима у јавности Србије.

Анексија Босне и Херцеговине у октобру 1908. године којом је Аустро-угарска те окупиране покрајине, насељене претежно Србима, припојила хабсбуршким поседима погодила је националне интересе Србије и српског народа, због чега је српска јавност бурно и са огромним негодовањем реаговала. Стојан Новаковић дубоко национално опредељен, који се никада није помирио ни са одлукама Берлинског конгреса 1878, доживео је анексију као изузетно тежак ударац. Народна скупштина у којој је тада предводио напредњачку групу посланика послужила му је као права трибина да изнесе своја становишта. Искористио је прилику и да у српској јавности, у њеним гласилима, текстовима махом потписаним псеудонимом, заокружено објасни суштину српског питања које је по њему одавно било зрело али је тада драматично показало са чиме ће се Србија суочити.

Српско питање, дакле питање ослобођења и уједињења српског народа, како се може утврдити из Новаковићевих истраживања, представљало је суштински део његовог интересовања и занимања. Загледан у прошлост као и у савремено доба, био је заправо највише том питању окренут. Уверени смо да је управо тада доиста мало ко или нико био предодређен да осим Новаковића пружи одговор шта је управо српско питање. Огромно богатство свега онога што је створио тај народ у прошлости и, разуме се, Новаковић у значајној мери изнео на видело, заправо народ који је после средњовековног утамничења

и потом стварања своје две државе у новом веку остао великим делом и даље заточен у границама суседних монархија, изложен неизвесној судбини, с правом се може узети да његово питање представља најосетљивији део сложеног Источног питања. У целокупном свом научном и политичком раду Новаковић је хтео да да што потпунији одговор на искушења кроз која је пролазио или су тек предстојала том народу. Његови погледи на то су имали свој развојни пут али се у основи дуго нису мењали. Српско питање посматрао је кроз призму ширих међународних прилика и дешавања на Балкану. Без обзира на сложеност услова за окупљање српског народа скоро увек су му били на уму ненасилна борба и неопходност да се она води мудро и вешто уз подршку дипломатије и сарадњом са суседима, мада касније није искључивао ни војнички пут решавања српског питања. То се најбоље видело из његовог држања у време када је Аустро-Угарска огорчила српски народ једностраним припајањем Босне и Херцеговине. Био је то за Новаковића алармантан чин за Србе у целини па је разумео да је настала потреба да Европи предочи цело српско питање како би се свима обзнанило шта српски народ хоће. Српско питање је тада темељно размотрио, штавише и заокружено га формулисао. Био је то програм за будућност. „На нама је“, рекао је Новаковић пред посланицима Народне скупштине у јануару 1909. године, „да поставимо српско питање остављајући свако уздржавање“. Треба, међутим, нагласити да је на тој значајној седници одржаној 2. јануара, најпре министар иностраних дела Милован Миловановић упозорио да је питање које је отворено прогласом анексије Босне и Херцеговине еминентно српско питање и истовремено и европско питање у коме се „српски карактер тога питања није довољно одмах уочио“.² Надовезујући се на званично излагање министра за кога је казао да је умео затрести жицу родољубља, Новаковић је изнео програм с циљем да се од Европе траже гаранције за тековине које је српски народ до тада створио, али и да јој се представи, заправо пријатељима и непријатељима, оно што српском народу треба и без чега он живети не може. Програм је проистицао пре свега из искустава претходних деценија у којима је моћни северни сусед (Хабсбуршка монархија) користио сва политичка, а посебно економска средства, како би Србију онемогућио да се ослободи од – како је казао – „каприса, од самовоље и од појединих ђуди оних који заповедају у Пешти и у Бечу“, који раде силом или милом да је претворе у свој протекторат. „Дакле“ – подвлачи Новаковић – „треба се борити свим средствима, трудом, главом и сопственом руком, не обзирући се на онога који не чека „с искреним срцем ни добром вољом“ и захтевати пуна права за све делове српског народа, за њихов политички, економски и културни развој.“³ То је представљало срж његовог програма. Али, како је наглашавао, „то није питање једног момента“ него питање целокупне будућности. Дакле, народ мора да има програм и да са њим иде у будућност. Важно средство да се то постигне био би балкански савез⁴ коме је

² Рад Народне скупштине сазване у редован сазив за 1908. годину, Стенографске белешке, књ. I, Београд 1909, 309.

³ Исто, 313.

⁴ „Посао је будуће српске политике да се она стара како ће се овај савез да оствари. Он може бити двојак, један економски, а други политички“. Исто, 314.

Новаковић био искрено привржен све до балканских ратова после кога се, разочаран због српско-бугарског сукоба, окренуо југословенском савезу.

Као што смо казали, Новаковић се није задовољио да само члановима Скупштине објасни како он у светлу тадашње кризе види најважнији проблем српског народа и његов могући расплет у будућности. Било му је стало и да на поједностављен и лако разумљив начин упозна и српску јавност на све опасности које прете српском народу, пре свега од политике коју деценијама непрекидно води Хабсбуршка монархија. У више текстова које је под псеудонимом *Dardanus* објавио у листу Недељни преглед, а један од њих је био управо насловљен *Српско питање*, анализирао је политику бечких носилаца власти према југу у току читавог 19. века да би показао како је анексија Босне и Херцеговине била само резултат непроменљивог односа према српском народу. Аустрија је – према речима Новаковића – пре више од два века бацила око на територије јужно од Саве и Дунава, а када су Срби створили своју националну државу почетком 19. века на њих се из Беча гледало као на главну сметњу свом продору на југ. Како се изразио „аустријске државнике је морила паклена жудња за бреговитом лепом земљом с десне стране Саве и Дунава“.⁵ Међутим, неумешност, нетрпељивост, бојазан од других, непознавање онога за чим се толико жуди и, напослетку, одсуство куражи, сметали су им да границе царства рашире преко Саве. Највећи добитак аустријска сила стекла је на том простору 1878. године када је војнички ушла у Босну и Херцеговину и то захваљујући, како се изразио, „немару руских дипломата и немачким утицајима око руског двора“. Мислио је заправо на попустљиво држање Русије на Берлинском конгресу. Иако је то требало да буде само привремена окупација, анексија 1908. године означила је дефинитивно претварање Босне и Херцеговине у аустријски престони посед. Новаковић је, међутим, упозорио да нико није рачунао да је то постало узрочник српског питања које је одавно било зрело и на видiku али је само чекало згодну прилику да се – како је рекао – напише на борачким заставама српског народа. У Бечу су, тврди Новаковић, заборавили да су Србија и Босна и Херцеговина једна национална средина. Зато, по њему, Србији није могуће опстати без Босне и Херцеговине нити се сме тамо утврдити туђа власт док је самосталне Србије. Природно право и природна дужност које Србија има „да целом српском народу предначи, да брани своју нејаку и злостављану браћу“ а без чега се не може замислити српско питање, називају у Аустро-Угарској „великосрпском пропагандом“.⁶ Зато се мора поставити питање да ли ће Аустрија кренути да заузме и Србију и сломи њену стогодишњу самосталност што би рат између њих учинило неминовним. Одговор на то подразумевао би довођење у питање балканску и европску равнотежу. А то значи да када Србија отворено полаже на српско питање, све оно што може с тим у вези да се појави иде не на њену штету него на корист. „Зато Србија“, подвлачи Новаковић, „мора да се заузме за своје сестре Босну и Херцеговину, и да истакне српско питање које се за службеним европским столовима још никада није претресало. Најмоћнији савезник Србије у томе је време, и то само време јер оно ради у њену корист“, био је Новаковићев закључак.

⁵ *Српско питање*, Недељни преглед, бр. 1, 4. јануар 1909, 1.

⁶ *Балканско полоустрво или средња Африка?*, Недељни преглед, бр. 35, 14. децембра 1908, 565.

У свом обраћању јавности Новаковић је нашао места да оцени и руску политику. Иако је већ више година пре тога лично одустао од аустрофилства и прихватио русофилску оријентацију, за држање Русије у анексионој кризи није имао оправдања па је, враћајући поглед уназад, на крај 18. века, на ондашње руско-хабсбуршке односе, скоро увређено тврдио да Србија од тада никако не успева да из глава највиших представника руске дипломатије и званичних власти ишчупа српске земље из аустријске сфере, односно политике да уступају Аустрији час Србију, час Босну и Херцеговину а час обе да би добили слободу за своју политику на другој страни, на Истоку. Упозорио је да би српски народ требало да буде начисто са службеном политиком Русије како би му био јаснији положај где се сам налази.⁷

Сенке нерасположења које су у суштини произилазиле из Новаковићевих тумачења прошлости и савремених прилика највише су произилазиле из оцена које је износио о томе да су српски народ и Србија у 19. веку настојали да прихвате напредне идеје и да се у свом духовном уздизању приближе развијеном свету а да су их ту чекале тешко премостиве препреке. Подсећао је на новију историју појединих европских сила чијој је снази и унутрашњем уједињењу претходила борба народном слогом, просветом, културом, уверењима. Поздравио је зато уједињење италијанског и немачког народа које су изнедриле једног Кавура и Бизмарка. Указивао је и на велики духовни успон српског народа, настао заслугом његових великих писаца Доситеја, Вука, Бранка Радичевића, Његоша, који су могли примером послужити да Србија следи пут споменутих европских народа.⁸ Показало се, међутим, да је узалудно веровао да ће истим путем ићи српски народ. По његовој оцени, европске силе су свој став према Србији градиле не на основи међународног права него чисто средњовековног феудалног права као што се то видело на примеру односа према становништву Босне и Херцеговине. Упркос томе, Новаковићу као да је остала нада да српски народ неће малаксати него непоколебљиво тражити своја права без обзира на последице.

У време када се анексиона криза налазила на врхунцу и претио оружани напад Аустро-Угарске на Србију која није прихватала анексију, Новаковић је сагласношћу свих странака у парламенту изабран у фебруару 1909. године за председника концентрационе владе, с циљем да нађе частан излаз из кризе у којој се земља наша. Он је тада наговестио да ће у име српског народа изнети пред Европу народно питање али је упозорио да то мора бити праћено исказивањем опште слоге у земљи.⁹ „Српска историја“ – казао је – „била би много другачија да је српски народ био сложнији односно да је „савладао тај природни недостатак народни“. Новаковићева влада, међутим, није успела да приволи силе да узму у разматрање званични акт који је у јануару сачинио Милован Миловановић као министар иностраних дела и у претходној влади, а чија би садржина била управо проткана очекивањима за задовољењем српских интереса. Силе Антанте су то спречиле енергичним

⁷ *Двадесетти или средњи век? Белешке за српски биланс*, Недељни преглед, бр. 5, 1. фебруара 1909, 65–67.

⁸ С. Новаковић, *Радови мемоарској карактиера* (уредн. М. Војводић), Београд 2007, 483.

⁹ Рад Народне скупштине сазване у редован сазив за 1908. годину, Стенографске белешке, 2, Београд 1909, 760; Народна одбрана, бр. 6, 20. фебруар 1909.

саветима да Србија све своје отворене захтеве препусти њима како се не би узбуркало незадовољство централних сила.¹⁰

Криза је била окончана признањем анексије од стране Србије и, разуме се, свих сила. Новаковић је бар био задовољан чињеницом да је Европа ипак преко њених представника, а и коментара у јавности, била упозната са тим шта жели Србија. Он је, међутим, главну опасност за српски народ видео у његовој изолованости а праву будућност у повезивању са другим народима. Зато му је преостало да се истрајно бори на идеји стварања балканског савеза и он је на томе свакодневно радио и речју и пером. Победа у балканским ратовима делимично је испунила очекивања добицима српских територија у Старој Србији и Македонији, али је српски народ преко Дрине, Саве и Дунава још чекао час ослобођења. Распадом балканског савеза услед српско-бугарског сукоба 1913. године Новаковић се одрекао тражења слоге у балканским оквирима и, заједно са многим истакнутим српским интелектуалцима, изражавао осећање потребе за југословенским повезивањем и уједињењем. У својој последњој написаној расправи, само неколико дана пред смрт, у фебруару 1915. године, сместио је српски проблем у југословенске оквире с обзиром на његову увереност да је југословенска узајамност, уз осећање све веће угрожености Срба из Србије од Аустро-Угарске, била њихова будућност.¹¹

Mihailo Vojvodić

STOJAN NOVAKOVIĆ, ANNEXATION CRISIS AND THE SERBIAN QUESTION

S u m m a r y

As per formulation used by Stojan Novaković and his other prominent contemporaries, the Serbian question was question of liberation and unification of the Serb people. The annexation of Bosnia and Herzegovina in October 1908, with which Austria-Hungary merged these provinces, mostly populated by Serbs, with Habsburg possessions, was a major blow to Serbia's national interests, but Serbia, with its months-long refusal to recognize the annexation, contributed to creation of an international crisis. He used the National Assembly, in which he was leader of a group of MPs, as a stage for speaking out his views, but he also used his published articles to explain to the Serbian public, in a well-rounded manner, the essence of the Serbian question and show that it was long overdue, but that it also showed, in dramatic manner, what was Serbia about to face.

¹⁰ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, фасц. IX, дос. III, Пов. бр. 475, Извештај из Лондона, 14. фебруар 1909; Исто, Пов. бр. 510, Извештај из Петрограда, 15. фебруар 1909; Исто, Пов. бр. 537, Руско посланство – Министарству иностраних дела Србије, Београд, 17. фебруар 1909.

¹¹ S. Novakovitch, *Les problemes yougoslaves*, Paris 1915.